

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-121-128

УДК 340.1

Н. О. КЛЕЩЕНКО,
кандидат юридичних наук*
ORCID: 0000-0002-4317-1470

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ДЕМОКРАТИЧНОСТІ

У статті досліджуються перспективи розвитку громадянського суспільства у контексті реалізації принципу демократичності. Характеризується історична генеза громадянського суспільства, визначаються проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства. Окреслюються напрями розвитку громадянського суспільства в контексті реалізації принципу демократизму. Обґрунтовується думка, що чим вищий рівень розвитку громадянського суспільства, тим більші у державі є яскраво вираженими демократичні процеси.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, влада, держава, громадянська відповідальність, громадянські компетентності, політична система.

Kleschenko Natalia. Development of civil society in the context of implementation of the principle of democracy

The article is devoted to the study of the prospects for the development of civil society in the context of the implementation of the principle of democracy. The historical genesis of civil society is characterized, the problems of interaction between the state and civil society are determined. The directions of the development of civil society in the context of the implementation of the principle of democracy are indicated. The opinion is substantiated that the higher the level of development of civil society, the more pronounced democratic processes are in it.

Key words: civil society, democracy, power, state, civil responsibility, civil competences, political system.

Постановка проблеми. У західній системі гуманістичних цінностей вже міцно утвердилось переконання, що громадянське суспільство не має альтернативи, бо є найвідповіднішим людській природі способом облаштування суспільства. «З погляду громадянського суспільства, політична воля спирається на широке використання громадянами своїх соціальних і громадянських свобод і на існування в країні глибоко укорінених демократичних цінностей і впевненості у своїх силах. Дані цінності стають сильними в тому випадку, якщо люди можуть робити вільний вибір і добровільно брати на себе відповідальність на основі своїх соціальних і громадянських пріоритетів. Демократія досягає розквіту в тих країнах, де закон ефективно захищає

---

* **Kleschenko Natalia,** Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)

право громадян вступати в асоціації в ім'я загальних громадянських цілей і формувати групи, що відбивають їхні загальні думки, цінності й інтереси»¹.

З 2014 р. в Україні, а особливо з 24 лютого 2022 р., набув нових рис і динаміки розвиток громадянського суспільства. Це можна було простежити у контексті ухвалення та реалізації державних рішень при проведенні низки реформ та в боротьбі з корупцією, здійсненні контролю за діями органів влади тощо. Наразі спостерігається небачене раніше посилення ролі громадянського суспільства в усіх напрямках діяльності держави. Зокрема, зросла активність громадян в оборонній системі країни, і тут говориться не про загальну мобілізацію, а про патріотичний дух українських громадян щодо захисту своєї землі, що проявився у потоці добровольців до лав Збройних Сил і територіальної оборони на початку повномасштабного вторгнення РФ. Потужна волонтерська підтримка і в тилу, і на фронті – ще один якісний показник громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми громадянського суспільства широко досліджувалися в різні історичні періоди. Серед вітчизняних вчених, які досліджували згадану проблематику, із вітчизняних дослідників слід згадати насамперед О. Богініча, А. Колодія, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, О. Скрипнюка та ін. Окремі важливі аспекти теорії та практики висвітлювалися в працях західних науковців і філософів, зокрема Г. Алмонда, Т. Парсонаса, А. Токвіля та ін. Проте, з огляду на активні бойові дії, які тривають більше року, концепція громадянського суспільства, що артикулює інтереси та потреби громадян і впливає на розбудову у державі демократії, потребує переосмислення з огляду на ті трансформації, що відбуваються у державі та світі загалом.

Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування розвитку громадянського суспільства в контексті реалізації принципу демократичності.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про принцип демократичності, який реалізується через участь народу у формуванні органів державної влади, у здійсненні правової політики, у створенні та удосконаленні законодавчого масиву, ми нерозривно пов'язуємо його з громадянським суспільством як формою розвитку демократії. Повномасштабна війна РФ проти України піднесла на якісно новий рівень таку рису українського народу, як громадянський патріотизм, сприяла національній єдності та стимулювала розвиток громадянського суспільства.

Звернемося до історичних витоків громадянського суспільства. Ще Д. Локк розглядав його як форму державності, що має певний соціально-економічний і духовний зміст. У Т. Гоббса громадянське суспільство – це «союз індивідуальностей», у якому його члени набувають високих людських якостей. Ж.-Ж. Руссо називав «громадянським» суспільство, в якому громадяни користуються своїми правами безпосередньо, а не через представницькі інститути. Т. Пейн визначав його як сферу самореалізації приватних інтересів громадян. Г. Гегель – як систему інститутів і відносин, проміжну ланку

між сім'єю та державою². Алексис де Токвіль у творі «Демократія в Америці» стверджує, що саме в громаді полягає сила свободи народу. Дослідник виходив з того, що поділ між державою і громадянським суспільством є постійною характеристикою справді демократичного суспільства³.

У цьому ж сенсі висловлюється О. Петришин, на переконання якого, вирішення складних проблем на рівні громадянського суспільства часто виступає запорукою успішності розвитку держави в цілому⁴. На думку О. Богінча, громадянське суспільство здебільшого визначається як сукупність індивідів та їх об'єднань з розвиненими політичними, правовими, культурними, економічними зв'язками, що діють формально незалежно від держави, хоча і взаємодіють з нею. При цьому, діючи формально незалежно від держави, індивіди одночасно повинні впливати на неї задля досягнення загальносуспільного блага, оскільки саме завдяки такій взаємодії формується громадянська солідарність у суспільстві⁵.

Необхідно зазначити, що історичні етапи формування ідеї та інституцій громадянського суспільства в Україні багато в чому збігаються з періодами зростання політичної активності суспільства та періодами державотворення, відновлення державності. Пов'язано це передусім з тим, що інституції громадянського суспільства можуть існувати та ефективно діяти лише за умов свободи, що відкриває можливість самореалізації особистості і суспільства, певного рівня розвитку політичної культури та суспільної свідомості, відповідних соціально-економічних і політико-правових умов. Складний шлях українського державотворення і тривалі періоди бездержавності зумовили і складність формування інституцій громадянського суспільства⁶. Зрозуміло, що процес створення громадянського суспільства проходить тривалий і складний шлях, в основі якого лежить розвиток взаємовідносин між суспільством і державою, що ґрунтується на правових засадах. Без перебільшення можна стверджувати, що, з одного боку, громадянське суспільство є важливою умовою для функціонування демократії, а з другого – демократія становить певний політичний фундамент для розвитку громадянського суспільства, який сприяє його нормальному функціонуванню. Проте існує низка проблем у цьому напрямі, які потребують вирішення.

Одна з таких проблем, яка існує вже досить довго – лобізм, тобто система організованого впливу груп інтересів на суб'єктів прийняття політичних та адміністративних рішень органів державної влади. Виконує функцію посередництва між громадянами та державою, розширює можливості соціальних груп брати участь у політичному процесі⁷. І в контексті цього підтримуємо думку О. Скрипнюка в тому, що нагальною потребою для України є забезпечення правового регулювання лобізму та лобістської діяльності⁸.

Ще однією проблемою держави і громадянського суспільства, яка впливає на реалізацію принципу демократичності, є відчуженість громадян від влади. Пов'язано це з тим, що у суспільній свідомості поширена думка, відповідно до якої осіб при владі більше хвилює своє особисте забезпечення,

ніж суспільне благо. Не сприяють підтримці авторитету влади і не поодинокі випадки корупції, «кумівства», а також лобіювання інтересів (про що згадувалося вище), на користь окремих суб'єктів. І хоча вже зроблені значні кроки для виправлення даної ситуації (зокрема створено низку антикорупційних органів), складається враження, що це більш формальні кроки, які потрібні для виконання умов євроінтеграції України, при цьому на практиці нічого не змінюється.

Як зазначалось, громадянське суспільство активно почало розвиватися з 2014 р. із моменту анексії Криму та початку АТО. У той період держава активувала питання національно-патріотичного виховання у освітньому процесі, і наказом МОН України від 16.06.2015 № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» було затверджено власне Концепцію, а також заходи щодо її реалізації та методичні рекомендації. Проте очікуваної результативності, окрім потреби додаткової звітності для закладів освіти, від цієї Концепції не було зафіксовано⁹.

Слід зазначити, що у Законі України «Про освіту» (від 05.09.2017 р.) у переліку ключових компетентностей-результатів навчання на ланці повної загальної середньої освіти визначив громадянські компетентності, тобто у процесі навчання індивіди вчаться комунікувати у політичній сфері, зокрема через взаємодію з органами державної влади. Наявність у суб'єктів громадянських компетентностей сприяє ефективній реалізації громадянських прав й обов'язків, зокрема, на те, що відбувається у державі, з метою розвитку демократичного громадянського суспільства.

Ще у 2016 р. у звіті Freedom House, де акцентується на активному залученні українського громадянського суспільства до боротьби з корупцією та участі в незалежних правозахисних кампаніях, наголошується, що «громадянське суспільство залишається найміцнішим елементом української демократичної модуляції». У звіті також ідеться про те, що саме громадянське суспільство відіграє найвизначнішу роль у просуванні реформ в Україні¹⁰. При цьому поділяємо думку, що утвердженню конструктивної та ефективної державно-громадської взаємодії щодо вирішення нагальних проблем перешкоджає низька довіра громадян до органів державної влади, силових структур, органів судочинства та прокуратури. Попри створені нормативно-правові засади для участі громадськості у прийнятті рішень, реальна зацікавленість, готовність до співпраці є низькою як на рівні органів державної влади, так і на рівні ОГС та підприємницького середовища¹¹.

Громадянське суспільство як суспільство громадян, які є рівними у своїх правах і обов'язках, суспільство, яке номінально не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради досягнення загального блага, є базисом держави. Держава, своєю чергою, захищає демократичні принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які безпосередньо формують громадянське суспільство. Для цивілізаційного розвитку обох феноменів необхідно створити надійний, ефективний і гармонійний механізм їх взаємодії та взаємозба-

гачення¹². Виходячи з цього, можна констатувати, що чим вищий рівень розвитку громадянського суспільства, тим більш у державі яскраво вираженими є демократичні процеси.

Аналізуючи поточну ситуацію в Україні, можемо говорити про сформованість громадянського суспільства, яке характеризується високим рівнем патріотизму та громадянської єдності. Подальшою метою є розвиток у контексті взаємодії суспільства і держави, що дало б змогу не тільки змінити ставлення громадян до влади (зокрема зміцнити довіру), а й сприяти формуванню особистості з високою політико-правовою культурою. В основі такого розвитку має лежати громадянська відповідальність як невід'ємний елемент всіх демократичних процесів у державі.

Враховуючи сучасні тенденції розвитку громадянського суспільства в контексті реалізації принципу демократичності, на майбутнє слід звернути увагу на такі напрями:

1) створення громадських організацій, благодійних фондів, товариств, асоціацій, орієнтованих на вирішення проблем постраждалих внаслідок війни, соціально-психологічного відновлення учасників бойових дій;

2) розвиток різних форм громадського самоврядування і самодіяльності;

3) підвищення політико-правової культури населення, формування громадянських компетентностей, створення нових можливостей участі громадян в управлінні державними і суспільними справами, запозичення зарубіжного досвіду у цій сфері;

4) піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, оскільки справа не тільки в наявності демократичних установ і процедур та інформованості населення, а й в умінні жити в умовах демократії, користуватися її благами, в готовності до постійного удосконалення політичної системи відповідно до зміни конкретно-історичних умов та суспільних трансформацій;

5) зміцнення свободи інформації і гласності, відкритості суспільства.

Спроби досягнення «чистої» демократії поза громадянським суспільством призводять до того, що замість демократії активно розбудовується авторитарна влада. Те ж саме відбувається і за умови сприяння розвитку громадських організацій, добровільних об'єднань громадян та недоотримання демократичних принципів. Наявність певної сукупності суб'єктів громадянського суспільства є хоча і необхідною, але недостатньою умовою функціонування громадянського суспільства. Певним чином про нього, як про дієвий механізм суспільних політико-правових відносин, можна стверджувати лише в тому разі, коли мережа суб'єктів громадянського суспільства постійно й ефективно взаємодіє з політичною системою та інститутами державної влади. Це означає, що, з одного боку, для повноцінного розвитку та функціонування громадянське суспільство потребує такої держави, яка б репрезентувала публічний інтерес, а з другого – лише через демократичну державну владу громадянське суспільство здатне впливати на політико-правові проце-

си, привносячи в них громадянську активність. Підтримуємо думку, що становлення інститутів громадянського суспільства і розвиток демократії в країні тісно взаємопов'язані: чим більш розвинене громадянське суспільство, тим демократичнішою є держава¹³. При цьому держава як суб'єкт взаємодії з громадянським суспільством у контексті розвитку та зміцнення демократії повинна мати ефективний управлінський механізм, здатний забезпечити верховенство закону.

Висновки. Таким чином, найбільшим інтеграційним потенціалом для успішного завершення демократичного розвитку в Україні у майбутнє є громадянське суспільство, яке ґрунтується на високому рівні громадянських компетентностей і громадянської відповідальності. Співпраця між державою і громадянським суспільством є умовою існування правової демократичної держави, сприяє процесам політичної демократизації і надає можливість реалізації обраної стратегії державного управління.

Одним із завдань перед державою у контексті розвитку громадянського суспільства в майбутньому буде забезпечення ефективних напрямів його функціонування як основного носія демократії. Громадянське суспільство має стати надійним фундаментом забезпечення прав і свобод людини, сприятиме розвитку принципу демократизму, об'єднання та консолідації навколо європейського цивілізаційного вибору України.

1. Parsons T. *The System of Modern Societies*. Prentice-Hall, 1971. P. 28.
2. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку: монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламент. вид-во, 2006. С. 5–7.
3. Tocqueville A. *Democracy in America*. University of Chicago Press. P. 135. P. 270.
4. Петришин О. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2(33)–3(34). С. 143.
5. Богінич О. Л. Громадянське суспільство, держава, особа: правові засади взаємодії в умовах демократичного розвитку. *Альманах права*. 2019. № 10. С. 103.
6. Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 130. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tsokur_eteru.pdf
7. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2012. С. 449.
8. Скрипнюк О. В. Громадянське суспільство і демократія: проблема взаємозалежності розвитку. *Наукові записки*. Серія: Політичні науки. 2000. Вип. 18. С. 42. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9716/Skrypnyuk_Hromadyanske_suspilstvo.pdf?sequence=1&isAllowed=y
9. Семенець-Орлова І. А., Михайлич О. В. Громадянський патріотизм як нова модель патріотизму: теоретико-методологічне обґрунтування. *COPERNICUS Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1. Issue 1. С. 32. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/1/cpls103.pdf>
10. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доповідь / Яблонський В. М., Балакірева О. М., Бондар Т. В. та ін.; за заг. ред. О. А. Корнієвського. Київ: НІСД, 2017. С. 41. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryannia/analit_zvit_2017.pdf
11. Freedom House підвищив «рейтинг демократії» в Україні. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/>

politics/2016/08/160801_freedom_house_rating_sa 12. Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні / Шемшученко Ю. С., Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М. та ін. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. С. 11. 13. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. С. 5. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10902/1/Gromad_suspilstvo_2013.pdf

References

1. Parsons T. *The System of Modern Societies*. Prentice-Hall, 1971. P. 28.
2. Hromadianske suspiilstvo v suchasni Ukraini: spetsifika stanovlennia, tendentsii rozvytku: monohrafiia. Za zah. red. F. M. Rudycha. Kyiv: Parlament. vyd-vo, 2006. S. 5–7 [ukr.].
3. Tocqueville A. *Democracy in America*. University of Chicago Press. P. 135. P. 270.
4. Petryshyn O. Hromadianske suspiilstvo – pidgruntia formuvannia pravovoi derzhavy v Ukraini. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2003. № 2(33)–3(34). S. 143 [ukr.].
5. Bohynych O. L. Hromadianske suspiilstvo, derzhava, osoba: pravovi zasady vzaiemodii v umovakh demokratychnoho rozvytku. *Almanakh prava*. 2019. №10. S. 103 [ukr.].
6. Tsokur Ye. Etapy stanovlennia hromadianskoho suspiilstva v Ukraini v konteksti zabezpechennia lehitymnosti politychnoi vlady. *Politychnyi menedzhment*. 2009. № 3. S. 130. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tsokur_etepy.pdf [ukr.].
7. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / Za red. Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv: Iurydychna dumka, 2012. S. 449 [ukr.].
8. Skrypnyuk O. V. Hromadianske suspiilstvo i demokratsiia: problema vzaiemozalezhnosti rozvytku. *Naukovi zapysky*. Seriia: Politychni nauky. 2000. Vyp. 18. S. 42. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9716/Skrypnyuk_Hromadyanske_suspilstvo.pdf?sequence=1&isAllowed=y [ukr.].
9. Semenets-Orlova I. A., Mykhailych O. V. Hromadianskyi patriotyzm yak nova model patriotyzmu: teoretyko-metodolohichne obgruntuvannia. *COPERNICUS Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1. Issue 1. S. 32. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/1/cpls103.pdf> [ukr.].
10. Pro stan rozvytku hromadianskoho suspiilstva v Ukraini: analit. dopovid / Iablonskyi V. M., Balakirieva O. M., Bondar T. V. ta in.; za zah. red. O. A. Kornievs'koho. Kyiv: NISD, 2017. S. 41. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_spryiannia/analit_zvit_2017.pdf [ukr.].
11. Freedom House pidvyshchuv «reitynh demokratii» v Ukraini. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/08/160801_freedom_house_rating_sa
12. Kontseptsiiia udoskonalennia dialohu hromadianskoho suspiilstva, osoby ta derzhavy v konteksti zabezpechennia ta zakhystu prav liudyny v Ukraini / Shemshuchenko Yu. S., Onishchenko N. M., Parkhomenko N. M. ta in. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2015. S. 11 [ukr.].
13. Hromadianske suspiilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemy rozvytku: monohrafiia / H. Iu. Vasyliiev, V. D. Vodnik, O. V. Volianska ta in.; za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo, 2013. S. 5. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10902/1/Gromad_suspilstvo_2013.pdf [ukr.].

Kleschenko Natalia. Development of civil society in the context of implementation of the principle of democracy

Introduction. *The full-scale invasion of the Russian Federation caused an unprecedented strengthening of the role of civil society in all areas of state activity. In particular, the activity of citizens in the country's defense system and volunteer*

activities has increased. This could be traced in the context of the adoption and implementation of state decisions during the implementation of a number of reforms and in the fight against corruption, control over the actions of authorities, and so on.

The aim of the article. The purpose of the article is the scientific and theoretical substantiation of the development of civil society in the context of the implementation of the principle of democracy already in the post-war period.

Results. Speaking about the principle of democracy, which is realized through the participation of the people in the formation of state authorities, in the implementation of legal policy, in the creation and improvement of the legislative body, we inextricably link it with civil society as a form of development of democracy.

The historical origins of civil society are characterized. It is noted that the historical stages of the formation of the idea and institutions of civil society in Ukraine largely coincide with the periods of growth in the political activity of society and the periods of state formation and restoration of statehood. It is emphasized that, on the one hand, civil society is an important condition for the functioning of democracy, on the other hand, democracy constitutes a certain political foundation for the development of civil society, which contributes to its normal functioning. However, there are a number of problems in this direction that need to be solved. In particular, it is lobbying, strong alienation of citizens from the authorities, corruption, etc. And despite the significant steps taken to correct this situation (in particular, a number of anti-corruption bodies have been created), one gets the impression that these are more formal steps needed to fulfill the conditions for European integration, while in practice nothing changes.

It is proposed to pay attention to the following directions in the concept of the development of civil society in the context of the implementation of the principle of democracy: 1) creation of civil organizations based on interests, charitable funds, societies, associations (for example, focused on solving the problems of victims of war, social and psychological rehabilitation of combatants) and development of various forms of public self-government and self-activity; 2) improvement of the political and legal culture of the population, formation of civic competences, creation of new opportunities for citizens' participation in the management of state and public affairs, adoption of foreign experience in this field; 3) raising the level of social consciousness, overcoming the phenomena of social passivity, since it is not only about the presence of democratic institutions and procedures and awareness of the population, but also about the ability of this population to live in the conditions of democracy, to use its benefits, in readiness for constant improvement of the political system in accordance with changes in specific historical conditions and social transformations; 4) strengthening of freedom of information and publicity, openness of society with the involvement of the widest possible connections with the foreign world.

Conclusions. It was found that the greatest integration potential for the successful completion of democratic development in Ukraine after the end of the war is civil society, which is based on a high level of civic competences and civic responsibility. Civil society should become a reliable foundation of human rights and freedoms, contribute to the development of the democratic principle of unification and consolidation around the European civilizational choice of Ukraine.

Key words: civil society, democracy, power, state, civil responsibility, civil competences, political system.